

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Ser.

567(6)

Title :

Raghuvansha

IV

567 b

Raghuvarisa- IV		Title
:	:	Author
:	:	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
567b.	:	Remarks

~~म. ३४~~

म. ३४

म. ३४

म. ३४

॥ जयराघुवंशचतुर्थसर्गसटीक प्रारंभोपमेतत् ॥ रामचंद्रप्रसन्न ॥

सर्ग ३४

सम
म
स

पास
हा

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ अविष्टमस्तु ॥ ॥ शारदाशारदांभोजवदनावदनावुजे ॥ सर्वदासर्वदास्माकं संनिधिं संनिधिं
सः रघुः गुरुणापिनादत्तं राज्यं राज्ञः कर्मप्रजापालनात्मकं ॥ पुरोहितत्वदित्वाद्यक ॥ प्रतिपद्य प्राप्य दिनांते सायंकाले सावि
तं तेजः प्रतिपद्य कुताशनोऽग्निरिव अधिकं बभौ ॥ सौरं तेजः सायं मिथि संक्रमते ॥ आदित्यो वासं यव आग्निमनु प्रविशति
वायुः ॥ सायं प्रविशतीत्यादिश्रुतिः प्रमाणं ॥ ॥

सराज्यं गुरुणादत्तं प्रतिपद्य अधिकं बभौ ॥ दिनांते निहितं तेजः सावित्रैव कुताशनः ॥ १ ॥ दिलीपानंतरं राज्यं तं निश
च्य प्रतिष्ठितं ॥ पूर्वं प्रधुमिति राज्ञां हृदये निरिवो स्थितः ॥ २ ॥ न्यस्तशस्त्रं दिलीपं च तं च श्रुत्वा विशांपति ॥ राजा मुह्यतना
राचे हृदि शल्यमिवापितं ॥ ३ ॥
दिलीपेति ॥ दिलीपानंतरं राज्यं प्रतिष्ठितं तं निवस्थितं तं रघुं निशम्या कर्णपूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षणधर्मोः स्य संजातः प्रधमितीति
संतसाग्निरुत्थित इव प्रज्वलित इव ॥ पूर्वाह्न्यधिकः संतापो भूदित्यर्थः ॥ राजक कर्तृ कस्यापि निशमनस्याग्नौ उपवाराग्नौ स मां क
त्वविरोद्धेत्यर्थः ॥

पुरुकूतेति ॥ ॥ पुरुकूतध्वजः इन्द्रध्वजः ॥ सकिल वृष्ट्यर्थं राजभिः पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे ॥ एवयः कुरुते यत्रां मिंद्र
केतोयुधिष्ठिरः ॥ पर्जन्यः कामवषट्स्यात्तस्मिन् राज्येन संशय इति ॥ पुरुकूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवाभ्युत्थानमभ्यु
निति मभ्युदयं च नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः ॥ उर्ध्वं प्रसृता उल्लसिताश्च नयनपंकयो यासां ताः सप्रजानाः ससंतानाः
प्रजास्यात् संततौ जन इत्युभयप्राप्य मरसिंहः न नंदुः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

पुरुकूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपंकयः ॥ नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो न नंदुः सप्र
जाः प्रजाः ॥ ४ ॥ सममेव समाक्रांतं दयं हिंदरगामिना ॥ तिनसिंहासनं विभं अखिलं चारिमं ॥ ५ ॥
सममिति ॥ हिंदर इव हिंदरश्चैवागच्छतीति हिंदरगामिना ॥ कर्तृपुमाने सुप्यजातविति णिच् ॥ तेन रघुणा स
मं युगपदेव दयं समाक्रांतमधिष्ठितं ॥ किंत दयं ॥ पितुरागतं पित्र्यां ॥ पितुर्वदिति यत्प्रत्ययः ॥ सिंहा
सनं मखिलं अरीणां मंडलं राष्ट्रं च ॥ ४ ॥ श्रीरामा चंद्राय नमः ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥

अथसिंहानारोपणानंतरंतस्यलक्ष्मीसंनिधानमाह ॥ छायेति ॥ अत्ररघोस्तेजोविशेषेणस्वयंसंनिहितयाल
क्ष्म्याउन्नधारणकृतमित्युल्लेख्यते ॥ पद्मालक्ष्मीः ॥ लक्ष्मीः पद्मालयापद्माकमलाश्रीहरिप्रियाइत्यमरस्तस्वयंअदृ
श्याकिलकिलेति संभावनाया ॥ सतीयाछायामंडललक्ष्येणकांतिपुंजानुमेयेनतुस्वरूपतोदश्येन ॥ छायामंडल-
मित्यनेनआतपज्ञानंदेश्यते ॥ छायासूर्यप्रियाकांतिः प्रतिबिंबमनातपइत्युभयत्राप्यमरः ॥

छायामंडललक्ष्येणतुमृदश्याकिलस्वयं ॥ रामचंद्र ॥

पद्मापद्मातपत्रेणभेजेसांम्राज्यदीक्षितं ॥ नारायण ॥ ५॥

तेनपद्मातपत्रेणपद्ममेवातपत्रंतेकारणभूतेनसाम्राज्यकर्ममंडलाधिपत्येदीक्षितमपि राम
विक्तंतंभेजे ॥ अन्यथाकथमेतादृशीकांतिसंपत्तिरितिभावः ॥ ५॥ हनुमान्

संप्रतिसरस्वतीसान्निध्यमाह ॥ परिकल्पितेति ॥ सरस्वतीकालेकालेसर्वेषपियोग्यकालेषुनित्यवीक्षयोरितिवी-
क्षायादिवचनं ॥ वंदिषुपरिकल्पितसान्निध्याकृतसंनिधानासतीस्तुत्यंतं ॥ स्तोत्रार्हंरघुंअर्घ्याभिरर्थादनपेताभि-
धर्मपदार्थन्यायादित्यल्लेख्यः ॥ स्तुतिभिस्तोत्रैःउपतस्थे ॥ देवताबुद्ध्याप्रजितावतीत्यर्थः ॥ देवतात्वंचनाविष्णुद्विषीप-
तिरितिवालोकपालात्मकत्वोद्वेद्यनुसंधेयं ॥ एवंसतिउपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्यत्रकरणपथविवर्तमाना
दात्मनेपदसिध्यति ॥ मन्विति ॥ वसुंधरामनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मन्यैः पूज्यैः राजभिः भुक्तायद्यपि

परिकल्पितसान्निध्याकालेकालेचवंदिषु ॥ स्तुत्यंस्तुतिभिरर्घ्याभिरुपतस्थेसरस्वती ॥ ७॥ मनुप्रभृ-
तिभिर्मन्यैर्भुक्तायद्यपिराजभिः ॥ तथाप्यनन्यपूर्ववत्तस्मिन्तासीद्वसुंधरा ॥ ८॥ नारायण ॥

मुक्तेवेत्यर्थः ॥ यद्यपीत्यवधारणे ॥ अप्यर्थेयदिवार्थस्यादितिकेशवः ॥ तथापितस्मिन्नास्तिअन्यःपूर्वोयस्याः
साअन्यपूर्वाअन्यपूर्वानभवतीत्यनपूर्वाऽनन्यापमुक्तेवासीत् ॥ तत्प्रथमपथिकेशानुरक्तवतीत्यर्थः ॥ रामचंद्र ॥

धु-वंश-॥
॥३॥

अंजकारणमाह ॥॥ सदिति ॥॥ यस्मात्कारणात्संरघुः युक्तदंडतया थापराधदंडतया सर्वलोकस्य मनः
आददेजहार ॥ कथमिव अतिशीतो अत्युष्णो न भवति नातिशीतोष्णः ॥ न जर्थस्य न शब्दस्य सुशुपेति
समासः ॥ दक्षिणोदक्षिणादिभ्यो न भस्वान्वायुरिव मत्तयानिष्किल इवेत्यर्थः ॥ युक्तदंडतयेत्यत्र कामं
दकः ॥ उद्वेजयति तीक्ष्णो नम्रदुना परिभ्रूयते ॥ दंडे न नृपतिस्तस्माद्युक्तदंडः प्रशस्यत इति ॥ ॥ केक गोविंद ॥
॥ सहिसर्वस्य लोकस्य युक्तदंडतया मनः ॥ आददेनातिशीतोष्णो न भस्वानिव दक्षिणः ॥॥
॥ पंचानामपि भूतानामुक्तं पंचपुष्पगुणाः ॥ न वेतस्मिन्मही सर्वे न वमिवाभवत् ॥१॥ मंदोक्तं कृता ॥
॥ स्तनमुणाधिकतयागुरो ॥ पलेन सहकारस्य पुष्पोऽमृदवर्जः ॥१॥ निषविद्धिर्ववे सस्मिन्मही पदं दर्शितं ॥
॥ पूर्वैः सप्तैव तस्मिन्मही भवदुत्तरगा ॥१॥ नारायण
॥ मंदेति ॥ ते नरपुणा प्रजाः गुरोर्दिल्लीवे विषये सहकारेभ्यो रत्नः ॥ आश्रितो रसालासो सहकारोति सौरस्य मरः ॥ तस्य ॥ राम ॥
कलेन पुष्पोऽमृदवर्जः पितृगुणाधिकतया हेतुना मंदोक्तं ॥ अत्योक्तं कृताः पुणो नरः उत्तरे विषयः सर्वे विस्मापयतीति भावः ॥ ॥३॥

* सत्तुदयुधादिकं चोप

नयेति ॥ ॥ नयविद्धिर्नीतिशास्त्रज्ञैर्न वेतस्मिन्नातिविषये न मधिकृतेत्यर्थः ॥ सधर्मयुधादिकं अदर्शितं तस्मिन् राज्ञि पूर्व
एव पक्ष अभवत् ॥ संक्रांत इत्यर्थः ॥ उत्तरः पक्षो नाभवत् न संक्रांत इत्यर्थः ॥ तत्र सदसतो मध्ये सदेवाभिमतं नासत् तत्तज्ज्ञानं
तु दानार्थमेवेत्यर्थः ॥ पक्षः साधनयोग्यार्थः ॥ पक्षः पार्श्वं गुरुत्वाध्य सहाय्यबलमिति धितिकेशवः ॥ ॥ पंचानामिति ॥ पृथिव्या
दीनां पंचानां भूतानामपि गुणाः गंधादयः उक्तं पंच अतिशयं पुष्पुः ॥ अत्रोपेक्षते ॥ तस्मिन् रघो ॥ नाम ॥ न वेमही पाले सति सर्वे वस्तुजा
॥ पंचानामपि भूतानामुक्तं पंचपुष्पगुणाः ॥ न वेतस्मिन्मही पाले सर्वे न वमिवाभवत् ॥१॥
॥ नयविद्धिर्न वेराज्ञी सदसचोपदर्शितं ॥ पूर्वैः सप्तैव तस्मिन्मही भवदुत्तरः ॥१॥
यथा प्रह्लादनाचंद्रः प्रतापान्नो यथा ॥ तथैव सो भद्रन्वर्थो राजा प्रहृतिरंजनात् ॥१॥
तं न वमिवाभवत् ॥ तदेव भूतजातं एव दानी अपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥ ॥ यथेति ॥ यथा चंदयत्या द्वादयतीति चंद्रः
चदिधातोरणादिकारप्रत्ययः ॥ प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थो अनुगतार्थनामकोऽभवत् ॥ यथा च ॥ तथा च ॥ तपतीति तपनः स्वयः ॥ न
धादिनास्य प्रत्ययः ॥ प्रतापान्न सतो पजनोत्तरे न्वर्थः ॥ तथैव सराजा प्रहृतिरंजनादन्वर्थः ॥ साधक राजशब्दो भवत् ॥ यद्यपि राजश
ब्दो राजनेदीत्यर्थो कनिष्ठप्रत्ययात् न तु रंजः ॥ तथापि धातुना मनेकाथत्वाद् रंजनाद् रंजेत्युक्तं कविना ॥१॥ हस्तेति मंगलं नामा

रघुवंश-सटी-

न गोपायंतीतिरंतीतिशालिगोपः॥ सस्यपालिकाः स्त्रियः॥ कर्मण्यण॥ रिहाणजित्यादिना॥ डी॥ गोपुः रसकस्यतस्यरघोः गुणोभ्य
उदयोयस्यततगुणोदयगुणोत्पन्नं॥ आकुमारकुमारानारभ्यकथोद्धातेः कथारंभोयस्यतत॥ कुमारेवस्तुयमानमित्यर्थः॥ यशोज
गुः॥ गायंतिस्म॥ अथवाकुमारस्य सतोः रघोः वाः कथाइंद्रविजयादयः॥ तत आरभ्य॥ आकुमारकथंतत्राप्यभिविधावव्ययीभावः॥
आकुमारकथोद्धातोयस्मिन् कर्मणिगानाक्रियाविशेषणमेतत्॥ स्यादभ्यादानमुद्धातारंभइत्यमरः॥ आकुमारकोद्धृतमिति पाठे॥ कु

दुष्टुछायानिषादिन्यस्तस्यगोपुर्गोदयं॥ आकुमारकथोद्धातंशालिगोप्योजगुर्वशः॥ २०॥ प्रससारो
दयादंभः कुंभयोनेर्महोजसः॥ रघोः परिभवाशंकिचुक्षमेद्विषतामनः॥ २१॥ मदीयाः ककुभंतः सरितां
कूलमुद्रजाः॥ लीलाखेलमनुप्रापुर्महोत्साः स्तस्यविक्रमं॥ २२॥

मारस्यसतस्तस्यकथाभिश्चरिन्नैरुद्धतंयद्यशः तद्यशः॥ आरभ्ययशोजगुरिति व्याख्येयं॥ ॥ प्रससारइति॥ महोजसः कुंभयोनेरगस्तस्य।
अगस्त्यः कुंभसंभवइत्यमरः॥ उदयादंभः प्रससारप्रसन्नंभवमहोजसोरघोरुदयादपिभवाशंकिद्विषतामनः च॥ कुक्षमेकलुब्धप्राप।
अगत्यादयेजलानिप्रसीदंतीत्यागमः॥ ॥ मदीति॥ महोदयामहोदयताः ककुक्षेमस्तीतिककुभंतः महाककुक्षइत्यर्थः॥ युवादिस्तान्मका
रस्यवृत्ताभावः॥ सरितांकूलानि उद्रजंतीति कूलमुद्रजाः॥ उद्रिकूलैरुजिबहोरिति रघुशप्रत्ययः॥ अरुर्द्विषत्यादिनामुमागमः॥ महान्तः उत्सा
नः महोत्साः॥ अचतुरेत्यादिनानिवातनीदकारांतत्॥ लीलाखेलविलासमुभयंतस्यरघोः उत्सावतोवपुभंतः परंभजकस्यविक्रमंशोयमनुप्रापुः अनुचकुः॥ ॥

राम

प्रसवेरिति॥ ॥ मदस्मेवगंधोयेषांतैर्मदगंधिः॥ उपमाभावेति समासांत इकारः॥ सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणां॥ सप्तपर्णा विशालत्वकशा
रदोविषमधुदइत्यमरः॥ प्रसवेः पुष्पेराहतास्तस्यरघोर्नीगाः गजाः॥ गजेपिनागमातंगावित्यमरः॥ असूययेवआहतनिमित्तयास्य
र्धयेवसप्तधैवप्रसुस्तुवुः॥ मदं वदं वुः॥ प्रतिगजगंधाभिमानादितिभावः॥ कलाकेटाभ्यांभेदज्ञानेनाभ्यामदस्तुतिपालकाव्ये॥ करा
नासारंभ्राभ्यामित्यर्थः॥ २३॥ सस्मृतइति॥ सरितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वतीपाथोमार्गान्ननआश्यानकर्दमान्शुष्कपंकान्कुर्वती॥ संयो

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगंधिभिराहताः॥ असूययेवतन्नागाः सप्तधैवप्रसुस्तुवुः॥ २३॥
सरितः कुर्वतीगाधाः पथश्चाश्यान्नकर्दमाना॥ यात्रायै प्रेरयामासतंशक्तेः प्रथमंशरत्॥ २४॥
तस्मैसम्यक्कुतोवहिव्राजिनीराजनाविधो॥ प्रदक्षिणावर्ज्याजेनहस्तेनेवजयंददौ॥ २५॥

गादेरातोधातोर्धणवतइतिश्यायतेर्निष्ठानत्वं॥ शरद्वतुः॥ तंरघुंशक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राक्यात्रायेदं॥ यात्रायै चोदयामास॥ प्रभुमंत्र
शक्तिसंपन्नस्यशरत्स्वयंउत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः॥ २४॥ तस्माइति॥ वाजिनामभ्यानां नीराजनाविधोनीराजनाख्यशांतिकर्मणिसम्यक्
विधिवधुतोहोमसमिधोवह्निः प्रागतादक्षिणं प्रादक्षिणंतिष्ठद्रुप्रभृतितादव्ययीभावः॥ प्रादक्षिणंयदर्विजीलातस्यव्याजेनहस्तेनेवतस्मै
जयंददौ॥ उक्तंमहायात्रायां॥ इधः प्रदक्षिगतोहृतभुकन्पस्यधात्रीसमुद्रवसनावशगां करोति॥ इतिवादिग्रहणं गजादीनामव्युपल
क्षणं॥ तेषामपिनीराजनाविधानात्॥ २५॥ सइति॥ ॥ गुप्तोमूलंस्वनिवासस्थानं प्रत्यंतः प्रांतडगेवैवेनसप्तैगुमूलप्रत्यंतः॥ ॥

रघुवंश-सटी-
 शुद्धपात्रिर्धृतदृष्टशत्रुः सेनधारसितः दृष्टदेशोवाअयान्वितः शुभदैवान्वितः ॥ अयः शुभावहोविधिरित्यमरः ॥ सरघुः पदविधं मौलभृत्यादि
 रूपबलसैन्यं ॥ बलं शक्तिर्बलं सैन्यमित्यमरः ॥ मौलभृत्यं सुदृष्टश्रेणीद्विषदाद्विकुंवलमिति कामंदकः ॥ अयः शुभदैवान्वितः ॥ अयः शुभावहोविधिरित्यमरः ॥ सरघुः पदविधं मौलभृत्यादि
 प्रतस्थः ॥ २६ ॥ ॥ अवाकिरन्ति ॥ ॥ वयसाहृष्टाः पोरयोषितः तंरघुं प्रयातं लाजैः मंदरोदतेः दृष्टतैः ॥ विंदुभिः ॥ दृष्टंति विंदुदृष्टताः पुमांसोपि
 प्रुषस्त्रिय इत्यमरः ॥ सीरोर्मयः सीरसमुद्रोर्मयः अच्युतं विष्णुमिव ॥ अवाकिरन्त पर्यसिपन् ॥ २७ ॥ सइति ॥ ॥ प्राचीनवर्हिनामकश्चिन्तम
 हाराज इति केचित् ॥ इन्द्रः पज्जन्मोमघवाहृष्टाहरिहयः प्राचीनवर्हिस्तथेतीदृपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् ॥ तेन तुल्यः सरघुः ॥ अनिलेनानुक्तं
 सगुप्तमूलपर्यतः शुद्धपात्रिं रयां निवितः ॥ पद्विधं कलमादाय प्रतस्थे दिग्जिपया ॥ २८ ॥ अवाकिरन्त यो
 दृष्टाः सीरोर्मयः पोरयोषितः ॥ दृष्टतैर्मंदरोदतेः सीरोर्मय इवाच्युत ॥ २९ ॥ युग्मं सययो प्रथमं प्राचीतु
 ल्यः प्राचीनवर्हिना ॥ अहिताननिलोद्भूतं तज्जयनिवकेतुभिः ॥ ३० ॥ रजोभिस्स्यंदनोद्भूतं रजैश्च धन
 संनिभैः ॥ भुवस्तलमिव व्योमकुर्वन् व्योमेव भूतल ॥ ३१ ॥ ॥
 कवातेनोद्धतेः केतुभिर्ध्वजैः ॥ अहितान्नरिपूततज्जयनिवभर्त्सयन्निव ॥ तज्जिभर्त्स्यो रनुदात्तत्वे विचसिदोडि-करणेनानुदात्तत्वं निमित्तं स्या
 त्मने पदस्यानित्यत्वापनात्परस्मै पदमिति वामनः ॥ प्रथमं प्राचीययो ॥ ३२ ॥ रजोभिरिति ॥ किं कुर्वन् स्यंदनोद्भूतैः रजोभिर्ध्व
 नसन्निभैर्वर्णतः क्रियातः परिणामतश्च मेघतुल्यै रजैश्च यथाक्रमं ॥ व्योम आकाशं भुवस्तलमिव भूतलं व्योमेव कुर्वन् यथाविति
 पूर्वणसंबंधः ॥ ३३ ॥ ॥ प्रतापइति ॥ अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः ॥ स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदं उजमित्यमरः ॥ ततः शब्दे सेनाक
 ३४

राग
 ६

कलः तदनंतरं पराशो धूलिपरागः युध्दरजसी धूलिस्तानीययोरपीति विश्वः ॥ पश्चाद्रथाश्वादि रथाश्वादिकं ॥ चतुरंगबलं स्तुतं चतुः स्तु
 धेवतु चैव्यहो ॥ स्कंधप्रकीडे कार्ये सेविज्ञानादिषु पंचसु ॥ नृपे समूहो ह्येवेति हेमः ॥ साचमूं ययो ॥ स्थानीकमिति पाठे इति शब्दाहो
 णयोऽयं ॥ ३४ ॥ मविति ॥ ॥ सरघुः शक्तिमत्तात्सामर्थ्यत्वात् नमरुदृष्टानि निर्जलस्थलानि ॥ समानां सुरुधन्वावावित्यमरः ॥ नौवयो विषमूलेत्या
 दिनाय सत्ययः ॥ सुप्रतराः स्वेन तौ योश्चकार विपिनानि अरण्यानि ॥ अटव्यरत्नं विपिनं काननं गहनं कनमित्यमरः ॥ प्रकारानि निर्दिष्टाणि
 चकार ॥ तस्या गन्धकिमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सइति ॥ ॥ महती सेनां पूर्वसागरगामिनी कर्षन् सरघुः हरस्य जटाभ्यां गंगां कर्षन् ॥ सा
 प्रतापोऽग्रेततः शब्दः परागास्तदनंतरं ॥ ययो पश्चाद्रथानीकं चतुस्तं धेवसान्वेयः ॥ ३६ ॥
 मरुदृष्टान्युदभांसीना व्याः सुप्रतरानदीः ॥ विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्ता चकार सः ॥ ३७ ॥
 स सेनां महती कर्षन् पूर्वसागरगामिनी ॥ वयोहरजटाभ्यां गंगामिव भगीरथः ॥ ३८ ॥
 त्याजितैः फलमुत्वाते भग्नेश्च बहुधा नृपैः ॥ तस्या सीदुल्लवणमार्गः पारपेर्वदति नः ॥ ३९ ॥
 विपूर्वसागरगामिनी भगीरथ इव वयो ॥ भगीरथो नाम कश्चित्कपिलदधानां सागराणां नद्यां तस्यावनाय हरकिरीटात् गंगा प्रवर्त्तयिताराजा य
 त् सर्वभाद्रं गात्रं भागीरथी तिसीयते ॥ ४० ॥ त्याजितैरिति ॥ ॥ फलं लाभं दृष्टपक्षे प्रसवं च त्याजितैः ॥ त्यजेत्येतात् द्विकर्मकादप्रधा
 ने कर्मणिक्तः ॥ उत्वातेः स्वपदाचावितैरन्यत्रोत्यादितैर्वहुधा भग्नेः रणे जितैरन्यत्र छिन्ने नृपैः पारपेर्वदति नो गजस्यैव तस्य रजो म
 र्गोऽल्लवणः प्रकाशासीत् ॥ प्रकाशं प्रकरं स्पष्टं उल्लवणं विशदं स्फुटं मिति यादवः ॥ ४१ ॥ ॥ श्रीसत्तत्त्वोदीश्वरस्य नमस्कारः ॥

रघुवंश-सटी-४

पौरस्यानिति ॥ ॥ जमी जयनशीलः ॥ जिहृक्षिविप्री ॥ एवमेत्यादिना इति प्रत्यसरथधवेरेवंपुरो भवानपौरस्यानृणा चान् ॥ दक्षिणा पश्चा
त्युरसस्त्यगितित्यकप्रत्ययः ॥ ॥ तांस्तान् सर्वानित्यर्थः ॥ वीसायां हिरुक्तिः ॥ जनपदान् देशान् आक्रमसत् ॥ तालीवनेः श्यामं महोदधेरुपकंठं
तिकं प्राप ॥ ३५ ॥ अनन्नाणां सिति ॥ ॥ अनन्नाणां कर्मणि षष्ठौ ॥ समुद्रं तु रन्मूलयितुस्तस्माद्रघोः सकाशात् ॥ भीत्रार्थानां भयहेतु
रिति अपाहानात् च भी ॥ सिंधुरयानदीवेगादिवजिसुप्तैः सुहृद्देशीयैः सुहृदादयः शब्दा जयनपदवाचनाः सन्नियमा चक्षते ॥ वेतसी वेतससं
वेति नीहृतिप्रणतिमित्यर्थः ॥ आश्रित्यात्मा संक्षितः ॥ अत्र कोटित्यः बलीयसाभियुक्तोऽर्बलः सर्वत्र अनुप्रणतो वेतससं धर्ममातिष्ठेत्

पौरस्यानेवमाक्रामंस्तान् जयनपदां जयी ॥ प्रापतालीवनश्याममुपकंठं महोदधेः ॥ ३५ ॥

अनन्नाणां समुद्रं तु तस्मात्सिंधुरयादिव ॥ आत्मा संक्षितः सुप्तैर्दृष्टिमाश्रित्य वेतसी ॥ ३५ ॥

वंगानुत्वा यतरसानेतानोसाधनोक्षतान् ॥ निचखानजयस्तभान् गंगास्रोतोतरेषु सः ॥ ३६ ॥

आपोदपप्रवणाः कलमाद्वतेरपु ॥ कलैः संवर्धयामासुहृत्स्त्वातप्रातिरोपिताः ॥ ३७ ॥

इति ॥ ३५ ॥ वंगानिति ॥ ॥ नेतानायकः सरघुः नौभिः साधने रक्षतान् संनधान् वंगानराज्ञः ॥ तरसाबलेन ॥ तरसाबलं हसीति यादवः ॥
उत्थाय उन्मूल्य गंगायाः स्रोतसां प्रवाहाणां अंतरेषु द्वीपेषु जयस्तभान् निचखानस्थपितवान् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आपादपप्रवति ॥ आपा
दपसं अद्विपर्ययं प्रवणाः ॥ अतएव उत्वाताः ॥ पूर्वमुद्यताः अपि प्रतिरोपिताः पाश्चात्स्थापिताः त्रिवंगाः कलमाद्वशालिरोपाद्वशांशालयः
कलमाद्याश्च पादिकाद्याश्च पुंससीत्यमरः ॥ निपि आपादपप्रमूलपुंसं वर्यता ॥ पुदोबुधतुरीयां शशौलप्रत्यंतयवर्तते ॥ इति विश्वः ॥ पुत्वात प्रातिरो
पिताश्च रघुं कले धनैरन्यत्र सत्यैः संवर्धयामासः ॥ कलैर्लेधः ॥ निवीजे निव्यक्तो भागलाभयोः सत्य इति केशवः ॥ ३७ ॥

राम

सइति ॥ ॥ सरघुर्वीक्षाः द्विरदारवसूतवो ये सैः सैन्यैः कपिशानाम् नदीकरनामिति केचित्पठंति तीर्त्वा उत्कलेः राजभिरादेशितं पथः ॥ संयति
तमार्गः सन्कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥ सइति ॥ ॥ सरघुर्महेंद्रस्य कूलपर्वतविशेषस्य ॥ महेंद्रो मूलयः सत्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः ॥
विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तोन्नकूलपर्वता इति विष्णुपुराणात् ॥ मर्ध्नीर्त्वा दुः सहं प्रतापयता सारं धर्मं भीरवेदिनो द्विरुषस्य गजविशेषस्य
ध्रितीर्त्वा निरितं अंकुशमिव न्यवेरायत् निक्षिप्तवान् ॥ त्वेदेदात् श्रानितस्त्वात् मां सत्यव्ययमायय ॥ आत्मानयो न जानाति मस्या
हं भीरवेदिनेति राजपुत्री ये चिरकाले न यो वेति शीघ्रां परिचिता वपि ॥ गंभीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिरिति स गवर्मीये ॥ ३९ ॥

सतीर्त्वा कपिशान् सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ॥ उत्कालादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

सप्रतापमहेंद्रस्य मर्ध्नीर्त्वा न्यवेरायत् ॥ अंकुशं द्विरदस्येव यता गंभीरवेदिनः ॥ ३९ ॥ प्रतिजग्राह कालिङ्गस्य

लिंगस्य मर्ध्नीर्त्वा जसाधनः ॥ पक्षधेदो यतं शक्रं शिलावपश्च पर्वतः ॥ ४० ॥ द्विषां विषयकाकुत्स्तेनैना
राचुर्दिनः ॥ सन्मगलस्तातदवप्रतिपेदे जयश्रियं ॥ ४१ ॥

प्रतीति ॥ ॥ गजसाधनः सन्कलिङ्गः कलिङ्गानां राजा ॥ पञ्चमगधकलिङ्गस्य मसादणित्यप्यप्रत्ययः ॥ अस्मै राघुधैस्तं रघुं पक्षाणां छेद
यतं उद्युक्तं शक्रं शिलावपश्च पर्वत इव प्रतिजग्राह अभियुक्तवान् ॥ ४० ॥ द्विषामिति ॥ ॥ काकुत्स्तरघुः तत्र महेंद्रादो द्विषां नाराचुर्दिनं नाराचानोवा
पविशेषाणां दुर्दिनं लक्षणया वर्षमुच्यते ॥ विषयसहित्वा सत्ययाशास्त्रं मंगलस्तात इव विजयं मंगलार्थं मभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्रा
प ॥ यत्तु सर्वोपधिस्तान्तं नमगल्यमराचकुमिति यादवः ॥ ४१ ॥ ॥ तांबूलीनामिति ॥ ॥ तत्र महेंद्रादो युध्यंते इति बोध्यः ॥ पचायत्र ॥ रविताः कलि
ताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः ये स्तैतयोक्ताः संतः नारिकेलसवानारिकेलमयं तांबूलीनां नागवल्लीनां दलेः पपुः ॥ तत्र विजय इत्यर्थः ॥ ॥

रघुवंशः सप्तः ४

८

शात्रवंशश्च पपुर्जं कुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ गृहीतेति ॥ ॥ धर्मविजयी धर्मार्थं विजयी शीलः स नृपं रघुः गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तस्तस्य महेंद्रनाथस्य कालि
 गस्य श्रियं जहार ॥ धर्मार्थमिति भावः ॥ मेदिनी तु न हो जेरे ॥ शरणागतस्तस्य प्रतिभावेः ॥ ४३ ॥ ततश्चेति ॥ ॥ ततः प्राची विजयानंतरं फल
 तू गमालिना फलितकमुकश्रेणिमता ॥ ग्रीवादिनादिति ॥ प्रत्ययः ॥ वेलायाः समुद्रकूलस्य तटे नोपात्ये नैवागस्त्य नाचरिता माशां दक्षिणां दिशं
 अनाशास्य जयः ॥ अयले सिधलादप्रार्थनीय जयः स नययो ॥ अगस्त्यादक्षिणा माशां श्रोत्य न भिक्षितः वरुणस्यात्मजो योगी विध्यवातापि
 मर्दन इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥ स इति ॥ ॥ सरयुर्गजानां दानेन सुगंधिना सुरभिर्गंधिना ॥ गंधस्येत्यादिना इका रादेशः समासांतः ॥ यद्यपि
 तां बलीनां दले स्तत्र रचिता पानभूमयः ॥ नारिकेलो स वं योधाः शात्रवं च पपुर्जशः ॥ ४५ ॥ गृहीत
 प्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ॥ श्रियं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनी ॥ ४६ ॥ ततो वेला तटे नैव
 फलवत्सु गमालिना ॥ अगस्त्याचरिता माशामनाशास्य जयो ययो ॥ ४७ ॥ सैवैव परिभोगेन
 गजदानं सुगंधिना ॥ कावेरी सरिता पत्युः शंकेनीयामिवाकरोत् ॥ ४८ ॥ ॥ ॥
 गंधस्येत्येतदेकांतग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ नैसर्गिकगंधविवक्षया मेव इकारादेशस्तथापि निरंकुशः ॥ कवयः ॥ तथा माघकाव्ये ॥ वृषयुक्छंदसु
 चरसुगंधयः सततगास्तगानगिरोलिभिः ॥ नैव धेच ॥ अपाहितसायनवारिधाराः स्वादुः सुगंधिः सारतेतुषारेति ॥ नैकमेधारयान्वत्तु
 यदिति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोपि जघन्य एव ॥ सेनायां समवेताः सेन्याः सेनायां समवेता ॥ ये सैन्यास्ते सैनिकाश्चेत्यमरः ॥ सेनायां वि
 तिष्ठ्य प्रत्ययः ॥ सेन्यानां परिभोगेन उग्रभोगेन कावेरीनामसरित सरिता पत्युः समुद्रस्य शंकेनीयामिवाकरोत् ॥ स भो
 गालिगदर्शना इत्तुरविश्वा सो भवतीति भावः ॥ ४९ ॥ ॥ बलै रिति ॥ विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गता ध्वनस्तस्य रघो बलैः सैन्यैः ॥ ॥

राम
८

बलं शक्तिर्बलं सैन्यमिति यादवः ॥ मरीचेषु मरीचवनेषु उद्गताः परिभ्रांताः हारीताः पक्षिविशेषाः वासुताः ॥ तेषां विशेषा हाति मद्रुः कारं चं
 वदत्यमरः ॥ मलयाद्रेरुपत्यका आसनभूमयः ॥ उपत्यका द्रेरासनाभूमिरित्यमरः ॥ उपाधिभ्यां न्यकनित्यादिना त्यकने प्रत्ययः ॥ अथ्युपित
 उपत्यका सुपितमित्यर्थः ॥ उपा न्वथ्या इः स इति कर्मत्वं ॥ ४६ ॥ ॥ स संजु रिति ॥ ॥ अश्वैः सुगन्धसुलानामेकलतानां उपतिष्ठवः ॥ उपत्यका
 नशीलाः ॥ अतं ह्नित्यादिना इत्तु च प्रत्ययः ॥ फलरेणवः ॥ फलरजांसि ॥ तुल्यगंधिषु समानगंधेषु ॥ तेषां नोतिवदिनं तो ब्रुव्रीहिः ॥ मत्तैर्भाना
 कटेषु गंधेषु संजुः सक्ताः ॥ मजगंडः कटिः कटावित्यमरः ॥ ४७ ॥ भोगीति ॥ ॥ चंदनानां चंदनदुर्माणा भोगिवेष्टनमार्गेषु संपवेष्टनानां निम्नेषु स
 बलैरभ्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गता ध्वनः ॥ मरीचोद्गता हारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४८ ॥ स संजु रश्च
 भुमानामेलानामुपतिष्ठवः ॥ तुल्यगंधिषु मत्तैर्भाना कटेषु फलरेणवः ॥ ४९ ॥ भोगिवेष्टनमार्गेषु चंदना
 नां संपवेष्टनं ॥ नास्मत्करिणां प्रेवं प्रिपदिच्छा ॥ छिदिना मवि ॥ ४८ ॥ दिशि मंशयते ते जो दक्षिणा
 स्यारवैरपि ॥ तस्यामेवरघोः पाद्याः प्रतापं न विवेहिरे ॥ ४९ ॥
 पितं संजितं त्रिपदिछेदिनां पादं स्वल छेदकानां अपि त्रिपदी पादं ध्वनमिति यादवः ॥ करिणां ग्रीवा सुभवं प्रेवं कंठबंधनमिति ॥ ग्रीवाभ्योऽण
 चेत्यणप्रत्ययः ॥ नास्मत्तनस्वस्त अभूत् ॥ धृष्ट्या तु इति परस्मैपदं ॥ एषादिवा दः अनिदितमित्यादिना नकारलोपः ॥ ४८ ॥ दिशीति ॥ ॥
 दक्षिणास्यादिशि खरपितृजो मदायते भवति ॥ लोहितादिवातक्य प्रत्ययः ॥ वाक्येषु इत्यात्मनेपदं ॥ दक्षिणाघनते जो मंशयति भावः ॥
 तस्यामेव दिशि पाद्याः पादूनां जतुपदानां राजानः पाद्याः ॥ पांश्यां शृण्वक्तव्यः ॥ रघोः ॥ प्रतापं न विवेहिरे न सोऽहं बतः ॥ सूर्यविजयिनापि
 विजितवानिति नायकस्य महानुक्त्यो गम्यते ॥ ४९ ॥ तां प्रपण्यति ॥ तेषां पाद्याः तां प्रपण्यो नद्या समेतस्य सगतस्य महोदधेः संबधिसंचितं

पारसीकानिति ॥ ततः सरघुः संयमी योगी तत्त्वज्ञानेन्द्रियाख्यान् इन्द्रियनामकान् ॥ रिपूनरवपारसीकानराज्ञो जेतुं रुलवर्त्मना प्रतस्ते ॥ न तु नेदि
हेनापि जलपथेन समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ६० ॥ ॥ यवनीति ॥ ॥ सरघुः यवनीनी यवनस्त्रियाणां ॥ जातेरस्त्री विषयादिति ॥
मुखानि पद्मानि वमुखपद्मानि ॥ उपमितसमासः ॥ तेषां मधुना मधेन यो मदो मदरागः ॥ कायकारणभावे यो भेदेन निदेशः ॥ तं न सेहे
कथामिव अकाले प्रावृट् व्यतिरिक्तकाले जलदादयः ॥ प्रवृषिपदविकाशस्या प्रसक्तत्वे दृष्टानां संबन्धिनवालातपमिव अजोहितत्वादौ संब
धित्वं सोरातपस्य ॥ ६१ ॥ संग्राम इति ॥ तस्य रघोरश्वसाधनेः पश्चाद्देवः पश्चात्त्येयवनेः सह ॥ दक्षिणा पश्चात्पुरसस्यक ॥ सहायैतत्तथाश्वंगा
पारसीकास्ततो जेतुं प्रतस्ते रुलवर्त्मना ॥ इन्द्रियाख्या निवरिपुंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥ यवनीमु
खपद्मानां सेहे मधुमदनसः ॥ बालापेतेमिवाजानामकालजलदादयः ॥ ६१ ॥ संग्रामस्तुमुलस्ते
स्य पश्चात्त्येयवसाधनेः ॥ शार्ङ्गकूजितवित्तप्रतियोधेरजस्य भूत ॥ ६२ ॥ भद्रापवर्जितेस्तप्राशि
राभिश्मश्रुलैर्धर्मैर्हृ ॥ तत्सारसरघो व्याप्तेः सप्तोदपटलेरिव ॥ ६३ ॥

णां विकाराः शार्ङ्गाणि धनं वितेषां कूजितैः ॥ अथवा शार्ङ्गेः शृंगसंबन्धिभिः कूजितैः ॥ वित्तप्रतियोधः अनुमेयाः ॥ प्रतियोधाः प्रतिभटाः ॥ यस्मि
तस्मिन् रजसितुमुलः संग्रामः संकुलं यद्धमभूत् ॥ तुमुलेरण संकुलमिति विश्वः ॥ ६२ ॥ ॥ भद्रेति ॥ ॥ सरघुः भद्रापवर्जितेर्बोणवि
भक्तैः ॥ स्तुहीदलफलोभल्ल इति यो देवः ॥ अश्रुलैः प्रवृधमुखरोमवद्धिः ॥ सिध्मादित्वोल्लुचप्रत्ययः ॥ तेषां पश्चात्त्यानां शिरोभिः सरघाभिर्म
धुमसिकामिव्याप्तेः सरघामधुमसिकेत्यमरः ॥ शूद्राः सरघाः ॥ शूद्राव्यंगानदीवेश्या सरघाकर्तृकरिकेत्यमरः ॥ शाश्वतो ॥ शूद्राभिः कृता
मिसोदाणि मधूनि ॥ शोडशभुनिपानी येत्यमरः ॥ शूद्राभमरवदरवातपादमिति संज्ञायाम् अत्रत्ययः ॥ तेषां पटलेस्तवैकेरिव महीतस्तारकादया
मासः ॥ ६३ ॥ ॥

राम

१०

अपनीतेति ॥ ॥ शेषाः हतावशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षण्याः संतः शरणागतलक्षणमेतत् ॥ तं रघुं शरणं ययुः ॥ तथाहि ॥ म
हात्मनां संरभः संशोभः प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य सहि महतां परकीयमोक्षत्यमेवासुद्यं न तु जीवितमिति भावः ॥ ६४ ॥ विनयंत इह
ति ॥ ॥ तस्य रघोर्बोधाः भटाः आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि या सुद्राक्षावलया नां भूमिषु ॥ मृदीकागोस्तनी दाक्षो स्ताही मधुरसति
चेत्यमरः ॥ मधुमिद्राक्षाफलप्रकृतिकेर्मधुः विजयश्रमं यदस्वेहं विनयं ते स्म अपनीतवतः ॥ कर्तुं रुचां शरीरे कर्मण्यात्मनेपदं ॥ लट् स्मरति
भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥ तत इति ॥ ॥ ततो रघुर्भास्वान् सूर्यद्वयं शरैर्बोणैः उस्त्रैः किरणैरिव ॥ किरणैस्त्वमपूरत्वां शुगभक्तिपणिरभय इत्यमरः ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥ प्रणिपातप्रतीकारः सरभो हि महात्मनां ॥ ६४ ॥ विनयंते स्म
तद्यो धामधुमिर्विजयश्रमं ॥ आस्तीर्णानि रत्नानि सुद्राक्षावलया भूमिषु ॥ ६५ ॥ ततः प्रतस्ते कोवेरीणा
स्वानिवरयुर्दिशं ॥ शरैरुस्त्रैर्वोदीन्यानुधरिष्यन् सानिव ॥ ६६ ॥ विनीता ध्वश्रमास्तस्य सिंधो
स्तीरे विचेष्टनेः ॥ दुधुवुर्वाजिनस्त्वधान् लघुकुंकुमके सभरान् ॥ ६७ ॥

उदीच्यान् उदग्भवान् नृपान् रसानुदकानीनां धरिष्यन् कोवेरीकुंवेरसंबन्धिनीदिशमुदीचीं प्रतस्ते ॥ अनेके वशाद्वेनेयमुपमा यथा हृदं डी
एकाने केवशाद्वेत्वात्सावाक्योपमाद्वेति ॥ ६६ ॥ विनीतेति ॥ ॥ सिंधुर्नामकाश्मीरदेशेषुकश्चिन्नदीविशेषः ॥ देशे नदीविशेषे चो सिंधु
र्नासरितः स्त्रियामित्यमरः ॥ सिंधोस्तीरे विचेष्टने रंगपरिवर्तने विनीता ध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनो अश्वाः लघ्वाः कुंकुमके सराः
कुंकुमकुसुमकिंजल्का येषां तान् ॥ यद्वा ॥ लघुकुंकुमके सराः सटाः येषां तान् स्त्वधान् दुधुवुः कपयति स्म ॥ ६७ ॥ ॥ तत्रेति ॥
तत्रोदीच्यादिशि भटपुव्यक्ते विक्रमभटवेधनस्फुटपराक्रममित्यर्थः ॥ रघुचेष्टितं रघुव्यापारः रूपा जनपदाः क्षत्रियाः तेषामवा

सुवर्ण-सती-
११

रोधाः अंतः पुरस्त्रियः तेषु कपोले पुषाटल स्य पाटलिम्नः ताडनादि कृतारुण्यस्य आदेशि उपदेशिकं बभूव ॥ अथ वा पाटल आदेशि आदेशाय स्यत
हृद्भव ॥ स्वयत्नैरव्याप्यत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ॥ किं बो जा इति ॥ ॥ कां बो जा राजानः समरे तस्य रघोर्वयि सो दुर्मनीश्वराः अशक्ताः संतः गता
नामा कानं बंधनं ॥ भावे लुटि विभावालीयते रित्यात् ॥ तेन परिक्लिष्टैः किं परित्तैरं कोले ह्येव विशेषः साधमानता ॥ ६९ ॥ ॥ तेषां मिति ॥
तेषां कां बो जा मां सद्भिरश्वैः भूयिष्ठास्तुगाः द्रविणा नां ॥ हिरण्यं द्रविणं द्युम्नामित्यमरः ॥ राशयण्वापदाः उपाया तानि ॥ उपाय नमुपश्राय मुपहारं
तथोपदेत्यमरः ॥ कोशले श्वैर्तैरं तं रघुं शश्वत असकृत् विविशः ॥ मुकुं मुकुः पुनः शाश्वदभीष्टमसकृत् समाहृत्य मरः ॥ उत्सकागवोस्तुन वि
तत्र दूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमं ॥ कपोल पाटनादेशी विभूवरपुत्रेष्ठित ॥ ६८ ॥ ॥ तेषां कां बो जाः
समरे सो दुर्मनीश्वराः ॥ गजा लालानपरिक्लिष्टैरश्वैः साधमानताः ॥ ६९ ॥ ॥ तेषां सद्
श्वभूयिष्ठास्तुगद्रविणराशयः ॥ विविशः संविशं नथ उदं चतुर्भिः पगाः ॥ ७० ॥ ॥ तेषां गौरीगुरुं
शैलमारुहो हाश्वसाधनः ॥ वर्धयन्निवतकूटानुधूतैर्धौतुरेणुभिः ॥ ७१ ॥ ॥ रामचंद्र ॥ ॥
सुः ॥ ॥ सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वत्यर्थः ॥ ७० ॥ ॥ तत इति ॥ ॥ तौ तेनंतरं अभ्यसाधनः सन गौर्याः गुरुं पितरं शैलं हिमवतं उ
धत्तेः अश्वस्वरोधूतैर्धातनां गौरिकादीनां रेणुभिस्तकूटानु तस्य शृंगाणि ॥ कूटोत्तरी शिखरं शृंगमित्यमरः ॥ वर्धयन्निवतकूटारो
ह ॥ ७१ ॥ ॥ उत्पतधूलिदर्शनाद्विरिशिखरं हृदि हृदि भ्रमो जायते इति भावः ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ शशं सिति ॥ ॥ तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समा
नवलानां गुहासुशोरते इति गुहाशयाः ॥ अधिकरणे शैले तैरित्यनुप्रत्ययः ॥ तेषां सिंहानां संबंधिपरिहृत्य राहत्यावलोकितं ॥

राम
३३

रायि तैरेवै ॥ श्रीवापंगेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेना कलकले संभ्रमकारणे सत्यपि ॥ अं संभ्रमं अंतः क्षोभविभवि रं ॥ नजः प्रसज्य प्रति
पेधेपि समास इत्यतः ॥ शशं सकथं वा मास ॥ सैन्येभ्य इत्यर्थं लभ्यते वा ॥ अचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः ॥ असंभ्रमत्वे हेतुः ॥ तस्य
सत्त्वानामिति नहि समबलः ॥ समबला हि भौति भावः ॥ ७२ ॥ ॥ भूर्जे धिति ॥ ॥ भूर्जे पुभूर्जे पत्रेषु ॥ भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मदुतकं चर्मिका
मतेतियादवः ॥ मर्मरः पुशुष्कपर्णध्वनिः ॥ मर्मरः शुष्कपर्णानामिति यादवः ॥ अयं च शुक्लादिशब्देद्रुगिन्यपिवर्तते
यो ज्यते च ॥ मर्मरोगरूपगंधिभिरिति ॥ अतो मर्मरीभूताः मर्मरशब्दं ताभूता इत्यर्थः ॥ कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः ॥ श्रीरामसुखा
शशंसत्तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेप्यसंभ्रमं ॥ गुहाशयानां सिंहानां परिहृत्यावलोकितं ॥ ७३ ॥ ॥ भूर्जे पु
मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ॥ गंगासीकरिणामोर्गमरुतसंसिधेविर ॥ ७३ ॥ ॥ विशाश्रमुर्नमै
णाहो यास्यस्य सैनिकाः ॥ दृष्ट्वा सितोत्संगानि यममृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥ ॥ सलैरे सक्तमातं
येवैयस्फुरितविषः ॥ आसन्नोपधे ॥ यो नैतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥ ॥
वहाश्चिति भावः ॥ गंगासीकरिणशीतला इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ॥ विशाश्रमुर्नमै ॥ ॥ सैनिकायां सानायां समवेताः ॥ प्राक्वहतीयष्टक ॥ प्रत्ययः ॥
नमैरुणां सुरधुनागानां छायासुनिषण्णानां दृष्टुपविष्टानां कस्तूरीमृगाणां नाभिर्वासितोत्संगाः सुरमिततलाः दृष्टः शिलाः अध्यात्वा
धिष्ठाय विविशुर्विश्रांताः ॥ ७४ ॥ ॥ सरलेति ॥ ॥ सलैरेपुदेवदारुविशेषेषु असक्तानि यानि मार्तगानां गजानां श्रीवानि येवैयानि कंठ
संखलानि श्रीवभ्येण चेति चकाराहुः प्रत्ययः ॥ तेषु स्फुरितत्तवः प्रतिकलितसमासः ॥ उषधयः नक्तं ज्वलं तीलताविशेषाः ॥ नेतुर्न
यकस्य रघोरस्नेहदीपिकाः ॥ तैलनिरपेशाः प्रदीपाः आसन् ॥ ७५ ॥ ॥ श्रीरामजयरामजयजयराम ॥ सप्तकोटीश्वरस्य नमः

धुवरा-सदी-
३२

॥तस्येति॥ ॥तस्यरघोरुत्तरेषु कृतेषु निवासेषु सेनानेवेशेषु कंठरञ्जुभिर्जेर्गैवैः सताः निषिद्धाः त्वचोयेषां तदेवदारवः किरातेभ्यः
वनवरेभ्यो गजानां वरप्रमाणे ॥वर्षदेहप्रमाणे आरित्यमरः ॥शशंसुः कथितवन्तः ॥देवदारुस्के भलकस्तुतेर्गजानामान्त्यं अनुमीयते
त्यर्थः ॥७६॥ ॥तत्रेति॥ ॥तत्रहेमाद्रोरघोः पर्वते भवेः पर्वतीयैः पर्वती त उच्यते ॥प्रत्ययः ॥गणरुत्तवसके ताव्यः सप्तभिः सह ॥गणा
सवसंकेतानजयत ॥सप्तपञ्चदशतिमहाभारते ॥नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिडिपालानां अभ्युन्नोचनिष्पन्नसुधैर्पणउत्स
निताजनलायस्मिन्तथाक्त ॥क्षेपणीयो भिडिपालोऽगोदीर्घो महाफल इति यादवः ॥घोरभीमं जेत्ययुधं अभूत् ॥युधमायाधनेन जेत्यमित्यम
तस्यात्सृष्टनिवासेषु कंठरञ्जुस्तत्त्वचः ॥गजवर्मकिरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥७७॥ तत्रेजन्मरघो
घोरपर्वतीयैर्गणैरभूत् ॥नाराचक्षेपणीया अभ्युन्नोचोत्तितानले ॥७७॥ शरैरुत्तवसंकेतान्
सकृत्ताविरतोऽसवान् ॥जयोदाहरणं बाहू गापयामास किं नरात् ॥७८॥ परस्यरस्यविज्ञातस्त
पूषायनपाणिषु ॥राज्ञाहिमवतः सारोराज्ञः सारोहिमाद्रिणा ॥७९॥ रामचंद्रप्रसन्न ॥॥
२ः ॥७७॥ शरैरिति ॥ ॥सरधुः शरैर्बाणैः उत्तवसंकेतान् नामगणान् विरतोऽसवान् कृत्वा जित्यर्थः ॥किं नरात् बाहूस्वज ॥योज
यो योदाहरणे जयख्यापकं प्रबंधविशेषं गापयामास ॥गतिबुद्धीत्यादिनां किं नराणां कर्मत्वं ॥७८॥ ॥परस्यरपति ॥ ॥तेषु
गणेषु उपोयनयुक्ताः ॥पाणयोयेषां तेषु सत्सु परस्यरेणान्यान्यं ॥राज्ञहिमवतः सारोधुनरूपी विज्ञातः ॥हिमाद्रिणाराज्ञः सारो
बलरूपी विज्ञातः ॥एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानां भूतपूर्वः ॥पराजयइति ध्वन्यते ॥७९॥ ॥श्रीसप्तकोटीश्वराय नमः ॥

राम
१२

तत्रेति ॥ ॥सरधुः तत्रहिमाद्रौ अक्षोभ्यमप्रध्वंयशोराशिं निवेशयनिधाय पीलस्त्यनरावणे नतुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्यादि
यमादधानो जयनिवारो हजवततार ॥कैलासमगमत्वेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥नहिधुराः परेण पराजितं अभियुजते इति भावः ॥८०॥ ॥चक्रे
नि ॥ ॥तस्मिन् रेद्योतीर्णलोहित्यानामनदीयेन तस्मिन् तीर्णलोहित्ये सति प्राप्नोति पाणां जनपदानां ईश्वरः ॥तस्यरघोर्गजानामालोमा
सिः कालागरुद्रमेः कालागरुद्रस्यैः सह चक्रे पितवान् ॥८१॥ ॥नेति ॥ ॥सः प्राप्नोति चैव ॥रुधार्कमावृत्तसूर्यं अधारावपेततुर्दिनं च राधो
द्विदिनादुर्दिनीभूते अस्परधोरथवत्मेरजोपि नुमेहे ॥पाताकिं नीकुन एव प्रसेहेन कुतपीत्यर्थः ॥८२॥ तमिति ॥ ॥कामरूपाणां नाम
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेशयारुहो हसः ॥पीलस्त्यतुलितस्यादिराददान इति ॥८०॥ चक्रे तीर्णलोहि
त्येनस्मिन् प्राप्नोति चैव ॥तत्रज्ञानानां प्राप्तेः सह कालागरुद्रमेः ॥८१॥ न प्रसेहे सरुधार्कं मभारापेव
तुर्दिने ॥रथवत्मेरजोप्यस्य कुत एव पाताकिनी ॥८२॥ तमीशः कामरूपाणां मत्पारखंडलविक्रमं ॥भेजेऽपि न क
रुदेनामेरन्यायुर्न परोधयः ॥८३॥ कामरूपश्चरत्स्य हेमपीठाधिदेवता ॥स्तुपुष्पापहारेण छायामानच
पादयोः ॥८४॥ इति जित्वा दिशो जिह्वयन्तं तथोद्धत ॥रजोविश्रामयन् राशौ चैव न्येषु मोक्षिषु ॥८५॥
देशानां प्रभुः ॥अत्यारखंडलविक्रममनीन्द्रपराक्रमं तं रघुभिन्ताः स्वन्मराः कटाः गंडाः येषां तेर्गजैः गजैः साधनेन भेजे ॥नागान् दक्षधारणं गत इत्यर्थः ॥कीद
रीनामेः येर्नीगेरन्या नरपुत्र्य किति रिकान्न पातु पराध ॥शराणां निषिधरोरघुरिति भावः ॥८३॥ ॥कामरूपेति ॥ ॥कामरूपेश्वरो
हेमपीठाधिदेवता तस्यरघोः पादयोः छायां कनकमयपादपीठमपि नीकांतिरत्नायवपुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चनं अर्चयामास ॥
८४॥ ॥इति ॥ ॥जिह्वः जयनशीलः ॥ ॥काजिह्वस्य स्वरुति स्तुप्रत्ययः ॥सत्पुष्पाः इतीत्यदिशो जिह्वारथे रुधन्तं रजः छत्रभूयैषुर
घोरैकछत्रकलादिति भावः ॥राज्ञो मोक्षिषु किमयन संकामयन्नित्यर्थः ॥न्यवर्तत निवृत्तः ॥८५॥ ॥श्रीशिवचिदंबराय नमः ॥ ॥

१२५ ॥ सति ॥ ॥ सद्यः सर्वसुंदरिणा यस्य तं सर्वसुंदरिणां ॥ विश्वजित् सर्वसुंदरिणा इति श्रुतेः ॥ विश्वजितं नाम यत्नं आजर्हं कृतं वा
 नित्यर्थः ॥ युक्तं चैतन्मदितदित्याह ॥ सतां साधूनां वारिमुचां मेघानामिव आदानमर्जुनं वि सर्गाय हित्या गायः ॥ पानविनियोगा
 नित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ॥ सत्रांत इति ॥ ॥ काकुत्स्थोऽयः सत्रांते यज्ञांते ॥ ॥ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धने पिबेति विश्वः ॥ सचि
 तानां सखा सचिव सखः सन्तेषां मात्यंतानुसंरणाद्योतनार्थं राज्ञः सचिवत्वं व्यपदेशः ॥ राजाहः सखिभ्यश्च ॥ गुर्वीभिर्महतीभिः पुर
 स्त्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन यद्गुलीकंडः स्ववेश्यवायेषां तान् ॥ ३ः स्वैव लक्ष्ये व्यलीकमिति यादवः ॥ चरविरहं हृणां कंठिताः ३
 सविश्वजितमारे मेयज्ञं सर्वसुंदरिणां ॥ आदानं हि वि सर्गाय सतां वारिमुचां मिवा ॥ ८६ ॥
 सत्रांते सचिव सखः पुरस्त्रियाभिर्गुर्वीभिः शमितं पराजयेन व्यलीकान् ॥ १७१ ॥
 काकुत्स्थश्च रविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवर्तयेनु मेने ॥ ८७ ॥

सुकाः अवरोधाः अंतः पुरांगनायेषां तान् ॥ राज्ञोऽपत्या निराजन्याः क्षत्रियस्तान् ॥ राजश्च सुरायदिति जातो यत्प्र
 यः ॥ मूर्धा पिषितो राजन्यो वा ऊजः क्षत्रियो विराडित्यमरः ॥ स्वपुरं प्रवृत्तिनिवृत्तये प्रतिगमनायानुमेष्टने
 वृत्तांतवान् ॥ ८७ ॥ ॥ हेरंब ॥ ॥ रामचंद्र ॥ ॥ शिव ॥ ॥ कृष्ण ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ अनंत ॥

राम
 १३

१२६ ॥ सती ॥ ॥ तेराजानः रेखाश्च ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च ॥ ध्वजाद्याकारो रेखा इत्यर्थः ॥ तानि निवृत्तानि यस्मिन्
 तथोक्तं ॥ प्रसादेनैवलभ्यं प्रसादलभ्यं ॥ सम्राजः सार्वभौमस्य रघोः चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमयेयाः प्रणतयो
 समस्काराः ताभिः करणैः अंगुलीषु मौलिषु केशबंधेषु याः स्रजः माल्यानि रताभ्यश्च्युतेर्मकरंदैः पुष्पैः रणैः
 पुराणैश्च गौरंगैश्च रघोः चक्रैः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहापात्राध्यायकोलमल्लिनाथविरचितायां रघुवंशसमाख्यायां संजीविनी चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥
 तेरेखाध्वजकुलिशानपत्राणि च हंसम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यं ॥ प्रस्थानप्रणतिभिरंगुली
 पुचक्रैर्मौलिषु कच्युतमकरंदरेणुगौरं ॥ ८८ ॥ ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदास
 कृतो रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीसप्तकोटीश्वरार्पणमस्तु

॥ शके १७२५ ॥ रुधिराक्षरीनामसंवत्सरे माघमासि प्राभावास्यायां मंदवासरे तद्विनेदं पुस्तकं अभयं करामकृत्स्नलिखितं
 स्वार्थं परार्थं च ॥ अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमादाय किंचिन्मन्युनं लिखितं मये हं ॥ तत्सर्वमार्थैः परिशोधनीयाकोपं न कुर्यात्स्वलुलेखकस्य ॥
 यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं भूया ॥ यदि शुद्धमदृष्टदोषमदोषानविद्यते ॥ १ ॥ तेषां द्रष्टेन द्रष्टेन द्रष्टेन लिखितं बंधनात् पूर्वदृष्टेन दत्तं
 एवं वदति पुरुषः ॥ २ ॥ अग्नदृष्टी कदिप्रीवः सक्षदृष्टी रघोमुखं ॥ कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥ १ ॥ श्रीसप्तकोटीश्वरार्पणमस्तु ॥

राम
 १४

॥ कृष्णवंशसदीकचतुर्थःसर्गःसमाप्तोयगमत् ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥